

ULU CAMİ'NİN İNŞA DÖNEMİNDE BURSA'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ HAYAT

Osman ÇETİN

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Emekli Öğretim Üyesi

Bursa ve Ulu Camii'nin Önemi

Bursa Ulu Camii, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan tam yüz yıl, Bursa'nın fethinden de yetmiş üç yıl sonra yapıldı. Bu bir asırlık süre nereden bakılırsa bakılsın Osmanlı devlet ve toplumunun sürekli gelişme gösterdiği bir dönem olarak tarihte yerini aldı. 1394-1399 yılları arasında inşa edilmiş olan bu güzel mabet, yirmi kubbe ile kapatılan geniş ve ferah iç mekânıyla Selçuklulardan beri süregelen “Ulu Cami” tipinin en son ve en güzel örneklerinden biridir. İnşasının bitiminden üç yıl sonra devletin başına gelecek yıkım, halkın içine sürükleneceği sosyal çalkantılar, hatta bizzat Ulu Cami'nin uğrayacağı saldırı ve tahribat yine de bu mühim esere kıymetinden bir şey kaybettirmedi ve o eser, nadide bir mücevher gibi kuşaktan kuşağa korunarak bu günlere geldi.

Ulu Cami'nin inşa dönemi, bânisi olan Sultan Yıldırım Bayezid'in saltanat yıllarıdır. Ancak sosyo-kültürel hayatın sekiz on yıllık bir zaman diliminde ele alınması, incelenmesi ve değerlendirilmesinin güçlüğü; hatta böyle bir sınırlamanın kuşatıcı değerlendirmelere imkân veremeyeceği düşüncesi, konunun XIV. yüzyıl esas alınarak değerlendirilmesini zaruri kılmaktadır. Birbirini takip eden büyük kurucu sultanların, onların silah arkadaşlarının, destek olan âlim ve sanatkârların ve yalnız bırakmayan bütün bir milletin yekvücut olduğu bu dönemde başta Bursa olmak üzere, Osmanlı topraklarında ne olup bittiğini bilmek gerekir.

Bu yüzyılın siyasi ve askeri gelişmeleri, bir cümle ile ifade etmek gerekirse, batıda Söğüt'ten yola çıkıp Bursa üzerinden Edirne'ye geçmek, oradan da bütün Trakya ve Bulgaristan topraklarını fethederek Sırbistan içlerine girmek; doğuda da Moğol İstilası ile dağılan Anadolu birliğini Sivas'a, Elbistan'a, Malatya'ya kadar yeniden ihya ve inşa etmekten ibarettir. Selçukluların çöküşünden sonra yeni doğumların yaşandığı XIV. yüzyılın parıldayan yıldızları Osman Bey ve Orhan Gazi, Murad Hudâvendigâr ve Yıldırım Bayezid'dir. Bu dört Osmanlı hükümdarı öyle bir organizasyon meydana getirmişlerdir ki, kurdukları beylik, kısa zamanda bir dünya devleti olma yoluna girmiştir. Şüphesiz devlete bu imkânı sağlayan şey, tarihten gelen mirasa da dayanarak oluşturulan sosyo-kültürel yapı ve bu yapının içine yerleştirilen temel dinamiklerdir.

Osmanlı hamuru, “Bursa teknesinde” mayalandı. Orhan Gazi yanında Köse Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan gibi şahsiyetlerle Bursa surlarından içeri girdiği zaman tarihler 6 Nisan 1326'yı gösteriyordu. Bu tarihte Bursa, Osman Gazi'nin başlattığı ve uzun yıllar süren bir kuşatmanın ağır tahribatını yaşıyordu. Osmanlı ordusu Pınarbaşı'ndaki “Fetih Kapısı”ndan Bursa'ya girdiğinde bu güzel Anadolu şehrinde Türk devri başlamış oldu.

Orhan Bey, fetihten sonra Bursa'yı beyliğin merkezi hâline getirdi. Geleneğe uyarak askeri ve mülki erkânı şehre yerleştirdi ve imar faaliyetlerine başladı. Kendisi eski Bizans sarayına yerleşmişti. Yanına İl-Erioğlu oğlu Ahmet Bey bir mescit yaptırdı. Alaaddin Bey, yine Hisar içinde adıyla anılan bir cami, hamam ve çeşme inşa ettirdi. Ancak Hisar'ın içi

büyük çapta bir gelişmeye uygun değildi. İşte bunu düşünen Orhan Bey, şehri surların dışına doğru genişletmeye karar verdi.

Şehir tarihi araştırmacılarına göre bir İslâm şehrinin üç temel unsuru vardır: *Cami, pazaryeri ve hamam*. Genellikle Osmanlı şehirlerinde, Orta çağ Türk-İslâm şehirlerine ait unsurları birlikte görmek mümkündür¹. İşte Orhan Bey, bu eski geleneğe uyarak surların dışında cami, han, hamam, imaret, aşhane, medrese, zaviye, mektep gibi pek çok sosyal ve dini tesisi de içinde barındıran bir külliye yaptırdı. Böylece, Bursa’da her biri yeni bir semtin oluşmasına etki edecek olan külliyeler zincirinin ilk halkası oluştu. Neşrî’ye göre, Orhan Gazi’nin, külliyesi için seçtiği yer sık fundalıklarla kaplı, gayr-i meskûn bir alandı. Bu sebeple Sultan, külliyenin etrafını yüksek bir duvarla çevirdi. Buraya “*Aşağı Kale*” denildi².

Bursa’nın gelişmesi I. Murad devrinde de sürdü. Bu dönemde gerek Hisar içinde gerekse Hisar dışında önemli eserler vücuda getirildi. Fakat dönemin asıl mühim imar faaliyetleri şehrin batısında, Çekirge semtinde yaşandı. I. Murad’ın burada inşa ettirdiği “*Hudâvendigâr Külliyesi*” ve bu külliye için tesis ettiği çok zengin vakıflar, kısa zamanda Çekirge’yi önemli bir banliyö hâline getirdi.

Yıldırım Bayezid, artık işlevini tamamlayan “*Aşağı Hisar*”ın taşlarını kullanarak Ulu Camii her ne kadar Orhan külliyesi içinde inşa ettirdi ise de adı ile anılan külliyesini şehrin doğusunda kurarak bu bölgenin imarına çalıştı. İlk Osmanlı Dârüşşifası da yine Yıldırım tarafından külliyesinin yakınına yaptırıldı.

Bursa’daki imar faaliyetleri bu üç sultanın yaptıklarından ibaret değildir. Onları örnek alan devlet adamları ve zengin hayırseverler camiler, medreseler, mektepler, hanlar, hamamlar, çeşmeler, köprüler, tekkeler, imaretler ve benzeri daha başka dini ve sosyal tesisler yaptırıldılar. Bütün bunların işletilebilmesi ve fonksiyonlarının sürdürülebilmesi için de zengin vakıflar kurdular. Bu hayır eserleri vakıflara bağlanınca kısa zamanda, kalabalık bir halk kitlesi Bursa’ya gelip yerleşti. Böylece Bursa’nın fizikî çehresi hızla değişti. Türk nüfusu artınca Türleşme ve İslâmlaşma sağlandı. Bursa, geçmişinde hiç yaşamadığı canlı ve hareketli yıllar geçirmeye başladı. Bütün bunlar şehrin kimliğinde değişiklikler meydana getirdi. Anadolu’nun, hatta Mısır ve İran’ın entelektüel birikimi bir süre sonra başta Bursa olmak üzere Osmanlı şehirlerine yöneldi. Ülke topraklarında sağlanan huzur ve güven, ticaret akıslarında Osmanlılar lehine kaymalara sebep oldu³.

Göç ve İskân Siyaseti

Aslında Ulu Camii’nin inşa dönemindeki sosyo-kültürel faaliyetleri birkaç ana konu etrafında ele almak gerekir. Bu konulardan ilki göçler ve iskândır. Bursa merkez olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında, 1354’ten sonra özellikle “*Rumeli Yakası*”nda vuku bulduğuna şahit olduğumuz nüfus hareketleri ele alınması gereken konular arasında yer alır. Bu hareketliliği sıradan halk kitlelerinin bir şehirden diğerine, bir bölgeden başka bir bölgeye gidişi olarak değerlendirmek doğru olmaz. Gönüllü göçlerle mecburi iskânları da birbirinden az çok ayırmakta yarar vardır.

¹ Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler (Makaleler)*, İstanbul, 1982, s. 141.

² Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, haz. M. Altay Köymen, Ankara, 1983, Neşrî, I, 9a.

³ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, İstanbul, 1974, I, 123, 463.

Orhan Gazi devrinde başlayan Rumeli fetihleri, I. Murad ve Yıldırım devirlerinde Niğbolu ve Üsküb'e kadar yayılmıştı. Fethedilen bu geniş toprakların Müslüman Türk nüfusu ile iskânı gerekiyordu. Siyaseten olduğu kadar kültürel hâkimiyetin sağlanabilmesi bakımından da bu iskan çok önemli idi. Rumeli fatihleri başlangıçtan itibaren bu ihtiyacı hissettiler. *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*'nde Osmanlıların Rumeli fetihlerinden ve Gazi Süleyman Paşa'nın Gelibolu ve civarındaki faaliyetlerinden söz edilirken şöyle bir pasaj yer almaktadır:

“(Süleyman Paşa) babası Orhan Gazi'ye haber gönderdi ki: “Devletlû! Himmetinle Rumeli fetholunmaya başladı. Kâfirleri gayet âciz oldu. Şimdi şöylece biline ki burada fetholunan hisarlara, memleketlere, mamur olmaları için Müslümanlardan çok adam gerek. Bundan dolayı bu fetholunan hisarlara koymak için yarar gazi yoldaşlardan gönderiniz.” **Orhan Gazi de bu sözü kabul edip gayet ferah oldu. Karası iline göçer Arap evleri gelmişti. Onları sürdüler. Rumeli'ye geçirdiler. Bir nice zaman Gelibolu bölgesinde oturdular.** Süleyman Paşa da yürüdü. Tekirdağ'ın kenarına vardı. Bulduğu hisarların kimini iyilikle kendine tâbi etti. Kimini yağma ile aldı. Od Gönlek hisarını uç edindi. Hayrabolu iline yürüdüler. Karası ilinin halkı durmadan gelir oldu. Gelenler yurt tutup gaza ile uğraşır oldular. Elhâsılı İslâm askeri desteklendi. Hangi tarafa gitseler kâfirler karşılarında duramaz oldu.”⁴

Anadolu, tarih boyunca birçok tehcir ve iskâna sahne olmuştu. Selçukluların, XI. ve XIII. yüzyıllarda, sistematik bir tarzda bu topraklarda tehcir ve iskân faaliyetlerini sürdürdüklerini görürüz. Aynı politikayı Osmanlılar da uyguladılar ve Rumeli'ye Anadolu'dan götürdükleri kalabalık kitleleri yerleştirdiler.⁵ Fetih ve iskândan hemen sonra imar faaliyetine geçtiler. İlim yuvaları açarak, sosyal tesisler inşa ederek oralara Türk damgasını vurdular. Böylece başta din, dil, örf ve adetler, mimari uygulamalar olmak üzere Türk kültürü Balkanlara taşınmış oldu. Balkan şehirlerinde hâlâ yer yer karşımıza çıkan ev mimarisi ile mahalle dokusunun Anadolu Türk şehirlerine benziyor olmasının sebebini işte bu gelişmelerde aramak gerekir.⁶

İlmî Hayat

Devrin sosyo-kültürel yapısından söz ederken üzerinde durulması gereken ikinci önemli konu ilmî ve fikrî hayattır. Moğol istilâsından sonra İslâm dünyasında, özellikle Türkistan, İran ve Anadolu'da ilmî hayatın büyük bir darbe aldığı bilinmektedir. Üstelik bu sarsıntı Timurlular devrine kadar az çok devam etmişti. Ancak Timur, ele geçirdiği şehirlerdeki âlimleri Semerkand'a götürmüş ve onları himayesine almıştı. Bu sebeple Timur ile oğlu Şahruh zamanında ve sonrasında ilmî faaliyetler gelişme gösterdi.

XIV. ve XV. yüzyılda Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'daki ilmî hayat Anadolu'dan daha üstündü. Bu sebeple Anadolu'daki ilim adamları mesleklerinde ihtisas yapmak için İran, Türkistan, Mısır ve Suriye'ye gidiyorlardı. Mesela Şeyh Edebâli ve Muhsin-i Kayseri Şam'da; Davûd-ı Kayseri, Molla Fenarî, Şeyh Bedreddin ve Germiyanlı Ahmedî Mısır'da; Alâüddin Esved, Alâaddin-i Rumî ve Kadızâde-i Rumî İran ve Semerkand'da ihtisas yapmışlardı. Yalnız bu üstünlük XV. yüzyılın son yarısından itibaren yavaş yavaş azaldı. Çünkü gerek dışarıda ihtisas yaparak gelenler gerek çok farklı sebeplerle Osmanlı

⁴ *Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevarih-i Âl-i Osman)*, Haz. N. Atsız, İstanbul, 1970, s. 54.

⁵ Bakınız; Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İÜİFM, XI, 524-570.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1972, I, 522.

şehirlerine göç eden âlimler Anadolu'daki ilmî hayata canlılık kazandırmaya başlamışlardı. Şeyh Muhammed-i Cezerî ile Şeyh Ahmed-i Cezerî, İbn-i Arabşah, astronomi bilgini Abdülvâcid, Fahreddin-i Acemî, Haydar-ı Herevî, Alâaddin-i Tusî, Seyyid Ali Acemî, matematikçi Fethullah XV. yüzyılın ilk yarısı içinde Türkiye'ye gelenler arasında idiler. Bu bilginler akını XV. yüzyılın son yarısında daha da arttı. Ali Kuşçu, Musannifek Alâaddin, Tebrizli tabip Kemaleddin, tabip Hekimşah-ı Kazvinî, tabip Şirvanlı Şükrullah, tabip ve matematikçi Abdullah, hekim Lârî, astronomi ve matematik bilgin Şirazlı Muzafferüddin Ali, İdris-i Bitlisî bunlar arasında yer alıyorlardı. Ayrıca Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonra İran'dan birçok âlim ve sanatkar Osmanlı şehirlerine göç etti. Görüldüğü gibi Osmanlı devletinin kurulduğu ve gelişmeye başladığı dönemde hem Anadolu'da hem Anadolu dışında büyük bir fikrî ve ilmî hareketlilik yaşanmış ve bu hareketler Osmanlı topraklarında giderek daha güçlü bir hâle gelmişti.⁷

Bu devirde medreseler, bütün bu ilmî ve fikrî faaliyetlerin yürütüldüğü, âlimlerin yetiştirildiği yerlerdi. İşte bu sebeple, ilim ve fikir hayatının gelişmesi için çabalayan Osmanlı hükümdarları fethettikleri şehirlerde medreseler inşa etmeye büyük önem verdiler. Bu anlayışın güçlü temsilcilerinden olan Orhan Gazi, bir taraftan idarî, askerî ve adlî teşkilatını kurarken diğer taraftan ilmî ve içtimâî teşkilâtı da ihmâl etmedi ve mesela İznik'in fethinden hemen sonra burada bir cami, imaret ve medrese yaptırdı. Medresesine yüksek bir maaşla devrinin büyük âlim ve mütefekkirlerinden Davûd-i Kayserî'yi müderris tayin etti.

Yine de devrin asıl güçlü eğitim faaliyeti Bursa'da yaşandı. Orhan gazi 1335'te Bursa'da külliyesi bünyesinde bir medrese yaptırdığı gibi ayrıca Bursa Hisarı'ndaki bir kiliseyi medreseye çevirtmişti. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad tarafından yaptırılan müesseseler ilmî faaliyetlerin artmasına etkili olmuşlardı. Yıldırım ayrıca Ulu Cami yanında Vâiziyye adında ikinci bir medrese daha yaptırmıştı. Sultan medreselerinden başka vezirlerin, diğer devlet adamlarının ve ilme düşkün hayır sahiplerinin yaptırdığı medreseler de vardı. Lâlâ Şahin Paşa, Esediye, Ali Paşa, Ebû İshak, Gülçiçek Hâtun, Kara Eyne Bey, Subaşı Eyne Bey, Ferhâdiye ve Molla Fenârî Medreseleri bunlar arasında yer alıyordu. Bursa dışındaki Osmanlı şehir ve kasabalarında da diğer dini ve sosyal müesseselerle birlikte inşa edilmiş medreseler vardı ki, bunlar sonuç olarak Osmanlı ülkesinde ilmî ve fikrî hayatın gelişmesinde rol oynamışlardı.⁸

Padişahlarla vezir ve diğer devlet adamları yalnız Anadolu şehirlerinde medrese yaptırmadılar. Aynı hizmeti ele geçirdikleri Rumeli şehirlerine de taşıdılar. Böylece çok kısa bir zamanda çoğalan medreseler, Türk kültürünün hızla Rumeli'de yayılmasına sebep oldu. Diğer taraftan Osmanlı devlet adamları, Anadolu'da hâkimiyetleri altına aldıkları Beyliklerin topraklarında yapılan Selçuklu ve Beylikler dönemi mektep, medrese ve diğer hayır eserlerini de aynen korudular. Bunların vakıf şartlarında herhangi bir değişiklik yapmadan faaliyetlerini sürdürmelerini sağladılar. Selçuklu ve beylikler devrinin bilgi ve tecrübe birikiminden yararlanmaya çalıştılar. Osmanlı topraklarında ilmî, fikrî ve edebî hayatın hızla gelişmesinin başka bir sebebi de işte bu anlayıştı.

⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 520-521.

⁸ Geniş bilgi için bakınız; E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966; Mefail Hızlı, İstanbul, 1998.

Edebî Hayat

XIV. yüzyıl kültür hayatı üzerinde dururken Anadolu beyleri ve Osmanlı hükümdarlarının Türkçeye özel bir önem verdiklerini de hatırlamak gerekir. Beylikler döneminin resmî dili artık Türkçedir. Aynı devirde yaşayan birçok edip ve şair de eserlerini Türkçe kaleme almışlardır. Hatta Türkçe yazmayı millî bir ihtiyaç olarak gören âlimlerimiz bile vardı⁹. Mesela, Türk Edebiyatı'nda ilk defa Türkçe ilm-i hâl yazar Kutbeddin İznîkî (ö. 1418), *Mukaddime* adını verdiği bu eserinin yazılış sebebini şöyle açıklar:

*"Bu fakir gördü kim farz-ı 'ayn olan ilimlerde kitaplar düzmüşler, lâtif ve görklü, amma ol kitapların kimisi Farisice, kimisi Arapçadır. Her kişi anlarda mütâlâa kılup ma'nisin çıkaramaz... Eğer okuyup öğrense dahi tizcek gine unudur... Pes miskin dahi diledi kim farz-ı 'ayn olan ilimde Türkçe bir "Mukaddime" düze, tâ kim mübtedilere ânı okumak gânez ola, dahi kızcağızlara ve oğlancıklara, baliğ olmağa yakın olıcak ânı öğredeler tâ kim i'tikadına ve gönlüne iman ve şeriat emrin dutmak ve Müslümanlık kaydın bilmek düşe ki baliğ olduktan sonra bunun içindekiyle (amel) ide inşâallahu teâlâ..."*¹⁰

Kitaplarını Türkçe yazma konusunda Kutbeddin İznîkî şüphesiz yalnız değildir. Bu devirde başta Yunus Emre olmak üzere pek çok yazar Türkçe manzum ve mensûr eserler kaleme almışlardır. Ahmedî, Şeyhî Sinan, Ahmed-i Dâî, Atayî, Cemâlî bunlar arasında sayılabilir. Ahmedî, Germiyan hükümdarları Süleyman Şah'ın himayesinde iken daha sonra Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman'ın hizmetine girmişti. Süleyman Şah'a ithaf için yazdığı *"İskendernâme"* adındaki eserini, sonuna kısa bir Osmanlı tarihi ekleyerek Emir Süleyman'a takdim etti. Aynı dönemin bir başka önemli gelişmesi Süleyman Çelebi'nin Türkçe *"Mevlid"* manzumesidir. Bursa Ulu Cami imamı olan Çelebi'nin 1409'da kaleme aldığı bu eser halkımız tarafından hâlâ zevkle okunmakta ve dinlenmektedir. Şair ve ediplerin sultanlar, vezirler ve diğer devlet adamları tarafından himaye edilmeleri geleneği XV. yüzyıl boyunca devam etmişti. Bu dönemde tasavvufî neşve ile yazar Kemâl Ümmî, İznîkî Eşrefoğlu Rûmî, Yazıcıoğlu Mehmed ve kardeşi Ahmed Bican efendiler ile kültür hayatımızın iki mühim eseri *Muhammediye* ve *Müzekkin-nüfus*'u da ayrıca hatırlamak gerekir.¹¹

Ticarî Hayat

İnsan sürekli olarak sosyal faaliyetler içinde olan bir varlıktır. Topluluklar arası ilişkiler, sosyal faaliyetlerin başka bir yönüdür. Bu nedenle, kültürel hayatın gelişmesinde milletler arası ilişki ve etkiler de önemli yer tutar. Ticareti de işte bu ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* adlı önemli eserinde aynı konuya temas ederek şöyle demektedir:

"Bugün artık ispat edilmiş bir hakikat gibi söylemek mümkündür ki, terakkinin en büyük amili, kavimler arası münasebetlerdir... Hristiyanlığın İslâm'a nazaran ne kadar ayrılıkları olursa olsun, dünya ticareti Müslümanların elinde olduğu müddetçe, İslâm dünyasının medeniyeti Hristiyan

⁹ İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 525.

¹⁰ Kutbeddin İznîkî, *Mukaddime*, Bursa Eski Eserler (Genel) Ktp. nr. 217, vr. 1b, 2a. Eserle ilgili geniş bir araştırma için bakınız; Dr. Y. Z. Öksüz, *"Kutbud-Din b. Muhammed İznîkî ve Mukaddime-i Kutbu'd-Din"*, T. Okç. Armağanı, Ankara, 1978.

¹¹ İbrahim Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 526-528.

dünyasının medeniyetine tefevvuk etmiştir. Avrupa'nın başka kıtalara nazaran iklimi, tabiatı ve coğrafi mevkii ne kadar iyi olursa olsun, bunların faydası ancak, Avrupa medeni münasebetlerde birinci mevkii işgal etmeye başladıktan sonra görülmeye başladı."¹²

Teorik olarak böyle bir tespitin yapılmış olması bir tarafa, ilk ve orta çağlar boyunca ticareti güçlü olan toplumların zengin ve güçlü devletler kurduklarını görürüz. Bunu çok iyi bilen Selçuklu sultanları, ülkede iç düzeni sağladıktan sonra ticarî faaliyetlerin düzenlenmesi ve bunun için gerekli olan mekanizmaların kurulmasına büyük çaba sarf etmişlerdi.

Anadolu'daki ticari hayatın gelişmesinde bu tedbirler yanında tarihî "İpek Yolu"nun da etkisi büyüktü. Çin'den başlayarak bütün Orta Asya'yı, İran'ı geçen, Tebriz'den Anadolu'ya ulaşan ve burada dallanıp budaklanan bu yol ağı, geçtiği her yere bereket saçardı. Çünkü bu yollar, Doğu-Batı, Güney-Kuzey ticaretinin atardamarları durumunda idiler. Bu sebeple XII. yüzyıl sonlarından itibaren, Selçuklu şehirlerinde canlı bir hayat ortaya çıktı. Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Akşehir, Konya, Antalya, Sinop, Ankara gibi bu yol ağı üzerinde bulun şehirler uluslararası ticaret merkezleri hâline geldiler. Bu devirde Avrupalılar, Sivas'ta ticaret kolonileri bile kurmuşlardı.¹³

Anadolu'daki bu ticari hareketlilik I. Alâaddin Keykubat devrinde Sinop, Alaşehir, Antalya hattının doğusunda yoğunluk kazanmıştı. Yıldırım Bayezid zamanında ise üstünlük, bu hattın batısına geçmiş ve Bursa en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Şüphesiz bu gelişmelerde yukarıda belirtilen Moğol işgalinin Türkleri batı ucuna atması ve eski Anadolu ticaret yollarında güvenlik problemleri yaşanması ile Ahilerin faaliyetlerinin rolü büyüktür.

Bursa'da ekonomik hâkimiyetin Türklerin eline geçmesinde ve zamanla gelişip güçlenmesinde Ahiler etkili olmuşlardır. Zaten 1335'te Bursa'ya gelen seyyah İbn Batûta'ya bakılırsa bu devirde şehirler bir tarafa, köylerde bile Ahi zaviyeleri ve iş yerleri vardı. Osmanlı sultanları Ahilerle yakınlık kurmuşlardı. Ahî reisliğinin Şeyh Edebâli'den sonra kime intikal ettiği bilmemekle beraber bunun daha sonra Sultan I. Murad'a geçtiği sanılıyor. Sultan Murad'ın Geliboludaki ahî reislerinden Ahî Musa'ya verdiği 14 Mart 1366 tarihli icazetname ve vakıfnamede yer alan; "... ahîlerimden kuşandüğüm kuşağı Ahî Musa'ya kendü elümle kuşadup Malkara'da ahî diktim ..." kaydı bunu göstermektedir¹⁴. Ayrıca mahkeme sicillerinden, Ahî geleneğinin Bursa'da XVI. yüzyıl sonuna kadar bütün canlılığı ile yaşadığı anlaşılmaktadır.

Zamanla Bursa, Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ile Arabistan arasında ticaret mallarının el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanayiinin son derece gelişmiş bir merkezi olmuştu. Doğudan baharat ve kahve ithal eden Bursa, karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ediyordu. Bu faaliyetler de Bursa ticaretinin şahdamarı durumunda olan Bezir Hanı, Emîr Hanı, Kapan Hanı ve Yıldırım'ın yaptırdığı Bedesten'de ve bu hanların çevresindeki yer alan Gelincik Çarşısı, Sipahi Çarşısı, Uzun Çarşı, Tavuk Pazarı, Balık Pazarı gibi belli esnaf gruplarının toplandığı çarşı, pazar ve arastalarda yoğunlaşmıştı. Bu tür

¹² Barthold, V. V., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M.F.Köprülü, Ankara, 1963, s.7.

¹³ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 120.

¹⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 531.

ticari yapılar şüphesiz Bursa dışındaki şehirlerde ve yollarda da yapıldı. Edirne Yıldırım Kervansarayı, Keles Beylik Hanı, Siroz Kervansarayı ve Ulubat Issız Han bunlara örnek olarak verilebilir. Zamanla ticaret hanlarının sayılarının hemen her şehirde arttığını da görüyoruz.¹⁵

Ticaret için yol güvenliği her devirde önemli olmuştur. Selçuklu ve Osmanlılar devrinde yol boylarında yaptırılan sayısız han ve kervansaraylar, bunu sağlayan önemli sosyal kuruluşlardı. Yolcular, hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar üç gün ücretsiz olarak kervansarayların hizmetinden yararlanırlardı. Zamanla güvenlik problemi olan dağ geçitlerinde, dar vadilerde, kervanların ve yolcuların korunması için “*derbend*” teşkilâtı kurulmuştu. Burada görev yapan silahlı derbendciler, hizmetlerine karşılık olmak üzere devlet tarafından vergiden muaf tutulurdu. Bunlar, bir köy hâlinde görev yapacakları yerin yakınına iskân edilirlerdi.¹⁶

Ticaret, bütün esnaf grupları ve tacirlerin sıkı sıkıya uydukları kurallar çerçevesinde yürütülüyordu. Zamanla üretimde standardizasyona gidildi. Henüz Ahiliğin güçlü olduğu ve toplumun her kesimi tarafından benimsendiği bu devirde esnafın otokontrolü de sağlanmıştı. Bütün bunlar toplumun zenginleşmesi, devletin güçlenmesi ile sonuçlandı. Tarihçi Neşrî, daha Orhan Gazi devrinde, Bursa'da yaşanan refahı; “(Orhan Gazi) ondan sonra ilim ehlini ve hâfızları severdi. Hâfızlara ve ilim ehline ulûfeyi o tayin etti. Hatta kimseden bir şey almasınlar diye kadırlara da ulûfe tayin eyledi. Hülâsa, âlimler ve fakirler Orhan zamanında müreffeh oldular hatta zekât verecek kimse bulunmaz oldu.”¹⁷ sözü ile ifade eder.

İmar Faaliyetleri

Osmanlıların fetihlerden sonra hâkim oldukları topraklarda özellikle önemli şehir merkezlerinde ilk işleri cami, imaret, hastane, köprü, hamam, çeşme, tekke ve zaviyeler gibi dinî ve sosyal müesseseler kurmak olmuştur. Ayrıca bu müesseselere bizzat kurucuları tarafından zengin vakıflara bağlanmıştı.

Şüphesiz dini-sosyal müesseselerin başında camiler gelir. Tarihimizde bir gelenek olarak fethedilen şehir ve kasabalara, fethin ve hâkimiyetin sembolü, İslâm'ın bir nişanesi olarak hemen bir cami yaptırma geleneği vardı. İşte bu anlayış ve Müslümanların cami yaptırmanın sevabı hakkındaki inançları çok kısa bir zamanda şehir ve kasabaların camilerle dolup taşmasına sebep oludu. Mesela, Bursa'da Orhan Gazi devrinde Ahî Hasan, Alaaddin Bey, Çoban Bey, Gazi Ak Timur, İl-Eri Oğlu Ahmed Bey, Lala Şahin Paşa, Nilüfer Hâtun, Orhan Gazi, Süleyman Paşa, Darbhâne; I. Murad zamanında Hacı Evrenuz, Hayreddin Paşa, Hıdırlık, Hudâvendigâr, İzzeddin Bey, Kavaklı, Koca Nâib, Şehadet ve Yer Kapı; Yıldırım Bayezid döneminde Ulu Cami, Yıldırım Bayezid, Ali Paşa, Demirtaş Paşa, Doğan Bey, Ebû İshak, Ertuğrul, Gazi Demirtaş Paşa, Hoca Efendi, Molla Fenârî, Somuncu Baba, Yahşî Bey camileri yapılmıştı. Daha sonra Çelebi Mehmed ve II. Murad devrinde de pek çok cami yapıldı. XIV. yüzyılda Edirne, İznik, Amasya, Bolu, Kütahya, Siroz, İştib ve diğer Anadolu ve Rumeli şehirlerinde de sayısız camiler inşa edildi. E. Hakkı Ayverdi,

¹⁵ XVII. yüzyılda Bursa'da kırktan fazla ticaret hanı vardı.

¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, “*Derbend*”, *DİA İslâm Ansiklopedisi*, IX, 152.

¹⁷ Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, haz., M. Altay Köymen, Ankara, 1983, I, 92.

Osmanlı mimarisi hakkında yazdığı eserinde sadece Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım devrinde yapılan 155 cami ve mescit hakkında bilgi vermektedir.¹⁸

Sosyal Hayat

Camiler bakımından hatırlanması gereken bir husus da bu mekânların namaz dışında pek çok sosyal aktivitenin gerçekleştiği yerler olmasıdır. Hz. Peygamber devrinden başlayarak Müslümanlar, camileri pek çok konuda bir karar merkezi olarak kullanmışlardır. Halka açık din eğitim ve öğretimi faaliyetleri camilerde yürütülürdü. Henüz mahallî idarelerin kurulmadığı o devirlerde cami imamı mahalle ve köylerde devletin temsilcisi sıfatıyla bazı işleri yürütürlerdi. Mahalle ve köy “avârız” vakıflarının mütevellileri genellikle imamlardı.

Ulu Cami'nin inşa dönemi toplumsal gelişmeleri araştırılırken cami ve mescitlerle birlikte başka bazı dinî-sosyal müesseseler de gündeme gelmektedir. Daha önce olduğu gibi XIV. yüzyılda da tekke ve zaviyeler sosyal ve kültürel hayatın önemli bir parçasıydı. Bursa, XIV. yüzyıl içinde Yesevî ve Sühreverdî tarikatının değişik kolları ile Ekberî ve Ebu İshak Kâzerûnî tarikatlarının etkisi altında kalmış ve XV.-XVI. yüzyıllar içinde bu tarikatların hemen hepsi kendi tekke ve zaviyelerini kurmuşlardır. Başta padişahlar olmak üzere ümerâ ve ulemânın çoğu tarikatlara mensup olduklarından bunun tabîî sonucu olarak halk tabakaları arasında da tarikatlar yayılmıştı. Böylece Bursa, diğer Anadolu şehirlerinden daha çok, mutasavvıfların etkisinde kaldı.¹⁹

Toplumu yakından ilgilendiren sosyal güvenlik müesseseleri arasında imaretler de yer alıyordu. Orhan Gazi, Murad Hudâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve İkinci Murad'ın Bursa'da yaptırdıkları külliye bünyelerinde imaretler vardı. Geniş ve zengin vakıflı bu sultan imaretlerden başka vezir ve beylerle diğer hayır sahipleri de imaret yaptırmışlardı.²⁰ İmaretlerden külliye çalışanları, öğrenciler ve fakir halk yararlanırdı. Buralarda kimsesiz ve garip kişilere, yolculara da hizmet sunulurdu. Ayrıca bu sosyal yardım kurumlarından yetimlere para verildiği de oluyordu. 14 Şubat 1491-27 Şubat 1492 tarihleri arasında Bursa Yıldırım, Yeşil/Sultaniye ve Muradiye İmaretlerinden yetimlere toplam 8088 akçe verilmişti.²¹ Bu kayıtlardan birinde aynen şu ifadeler yer almaktadır:

“Sebeb-i tahrîr oldur ki Bursa'da olan Sultan İmâretinden ve Yıldırım İmâretinden ve Muradiye İmâretinden eytâm için tay'in olunan akçeden ba'de'l-harç ve't-tasarruf bâki kalan 738 akçe kassam emini olan Mevlânâ Bedreddin elinden alub kabz itdim deyû Hoca Hüseyin Şah meclis-i şer' de ikrâr itdi mezbûr Mevlânâ Bedreddin dahi vicâhen tasdik itdi. 9 Rebiulahir 897”²².

Tarih boyunca, bütün İslâm ülkelerinde vakıflar önemli dinî-sosyal müesseseler olarak hizmet görmüşlerdir. Bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar zamanında artan sosyal refaha ve halkın zenginleşmesine paralel olarak çok zengin vakıf tesisleri kurulmuştur. Bu vakıf müesseselerin vakfiyeleri ile günümüze kadar gelebilen binaları, geçmişte vakıfların topluma ne büyük hizmetler ifa ettiklerini göstermeleri bakımından çok önemlidir. Vakıf

¹⁸ Geniş bilgi için bkz., E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966.

¹⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I, 340, 495.

²⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 542.

²¹ *Bursa Şer'iye Sicilleri*, A 8/8, 16a, 45b, 46a, 49a, 72a, 75b, 108b, 111b, 112a, 131a, 134b, 316a, 322a, 336a.

²² *Bursa Şer'iye Sicilleri*, A 8/8, 322a.

müesseselerden biri de hastaneleridir. Yıldırım Bayezid, ilk Osmanlı hastanesini Bursa'da yaptırdı. Her bakımdan Selçuklu geleneğinin devam ettirildiği bu hastane de bir şüphesiz bir vakıf müessesesi idi.

Sonuç

Sonuç olarak Ulu Cami, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve beylikten devlete geçtiği yıllarda yapılmıştı. Bu dönemde Osmanlı sultanları bir taraftan eski kültür mirasını sürdürmeye çabalamış, diğer taraftan askerî, siyasî, iktisadî, içtimaî ve ilmî hayatın güçlenmesi için çalışmışlardı. Devletin sınırları genişledikçe daha kuşatıcı politikalar izleyerek birlik ve bütünlüğü sağlanmış güçlü bir toplum, bu topluma dayanan sağlam ve güçlü bir devlet oluşturmaya gayret etmişlerdi. Ulu Cami, 1399'da ibadete açıldığı zaman, bir ölçüde siyasî birliği sağlanmış, sosyo-kültürel hayatında önemli gelişmeler ortaya konulmuş Anadolu ile aynı anlayışın ve müsbet gelişmelerin cömertçe taşındığı Osmanlı-Avrupa toprakları ortasında nadide bir gerdanlık gibi parıldamaya başlamıştı.